»13+«

Af Ulrike Stoltz

»13 +« er navnet på en gruppe bogkunstnere fra Tyskland. Navnet »13 +« hentyder til, at antallet af deltagerne ikke nødvendigvis er konstant. Når »13 +« alligevel på en vis måde opfatter sig som en gruppe, har det noget at gøre med, hvordan den er opstået.

I efteråret 2000 afholdt Association Internationale de Bibliophilie (AIB) sit årlige kollokvium i Berlin. I den forbindelse tog Jean-Marc Chatelain fra Bibliotèque Nationale de France (Paris), generalsekretær for denne verdensomspændende forening af samlere og institutioner, initiativ til en udstilling af samtidige tyske kunstnerbøger i Staatsbibliothek zu Berlin. Han bad Françoise Despalles om som kurator at forestå organiseringen og udgivelsen af en dokumentation på tre sprog, *13 × Künstlerbücher/Livres d'Artistes/Artists Books*[1]. Afgørende for udvalget var ønsket om at vise et repræsentativt tværsnit af bogkunstnere og -forlæggere med en eksperimenterende og innovativ tilgang til bogmediet og med eksperimenterende bøger som tyngdepunktet i deres kunstneriske arbejde.

Kunstnerne i gruppen »13 +« repræsenterer meget forskellige indfaldsvinkler og temperamenter. Alligevel har de meget tilfælles: først og fremmest det, at de intensivt og vedvarende, ofte udelukkende og gennem flere år har beskæftiget sig professionelt med bogmediet. Derudover et vidtgående ens arbejdsfelt som for eksempel »erhvervsprofil«: de er først og fremmest billedkunstnere, mange af dem skabende kunstnere eller forfattere, de er »illustratorer«, sættere, trykkere, producenter, måske også bogbindere og endda forlæggere, dvs. organisatorer, distributører, bogkøbmænd.

Bogkunstnerens arbejde kan sammenlignes med en teater- eller filminstruktørs arbejde. Det tilgrundliggende tema, konceptet, billedidéen, teksten bliver fortolket og iscenesat, tidligere tiders tanker bliver set gennem deres øjne i dag. Udgangspunktet for arbejdet er ikke nødvendigvis en fremmed tekst, endsige en tekst fra verdenslitteraturen. Det kan være kunstnerens egen tekst eller slet ingen tekst, men et koncept, en billedidé, et materiale. Kunstneren bliver i enhver henseende ophavsmand og samtidig den, der selv teknisk og håndværksmæssigt udfører sit projekt, og som oftest også står for det overordnede. I kunstbogen, som den bliver fremstillet her, er grænserne ophævet, især de, der gælder arbejdsfordelingen. – Men dermed er fællesprojekter og former for samarbejde med andre kunstnere ikke udelukket. Her sluttes en ring: som

1. *13 x Künstlerbücher/Livres d'Artistes/Artists' Books.* Fremstillet af Françoise Despalles. Med artiklen »verso : recto« af Stefan Soltek. Paris & Main. Édition F. Despalles, 2000

Aldus Manutius er bogkunstnere det hele i én person. Denne ophobning af roller har overvejende økonomiske grunde; mange projekter ville ikke kunne finansieres - hvem skulle gøre det? Forlæggere i traditionel forstand af den slags bøger findes ikke (mere), forhandlere er næsten lige så sjældne. For bogkunstneren betyder det en ikke ubetydelig opbydelse af tid og energi på »perifere« arbejdsopgaver. - Men samtidig genererer de håndværksmæssigt-tekniske processer erfaringer og kunstneriske idéer og kan føre til usædvanlige fremstillingsmetoder, som kunstneren måske ville have svært ved at finde praktisk hjælp til at udføre. De bliver til en integreret bestanddel af det kunstneriske arbejde.

Vi lever i en tid med tekniske fremskridt og omvæltninger, som sjældent er set før. Det virker absolut muligt, at bogen igen bliver til det elitære medie, den engang var. Det virker desuden sandsynligt, at den epoke er ved at være slut, hvor bogen var medie for den kulturelle hukommelse. Herved sås der principielt tvivl om bogen, som derfor må nytænkes fra grunden. Bogkunstnerne befinder sig i en situation, der kan sammenlignes med malernes, da fotografiet blev fundet. Der er ikke nogen almengyldige svar eller løsninger. Enhver må finde sine egne. Målestokken og dommeren er i sidste ende den enkelte bog, dens indhold og opfyldelsen af de kriterier, man selv har sat.

De bøger, der omtales her, udkommer i små oplag, ofte som unika. Alt efter projektets art benyttes alle de midler, som står til rådighed i dag, det være sig træsnit, fotografi, skanner, blysats, laserprinter, fotokopimaskiner eller computeroverføring.

Mens forlæggere af kunstnerbøger i deres bøger giver et bestemt koncept skikkelse, eksperimenterer med typografi, trykmateriale eller indbinding, søger de samtidig efter betingelserne og mulighederne for bogen som vore dages medie og som sanseligt-materielt produkt. Frem for alt har de det tilfælles i alle disse bestræbelser, at de elsker bogen - de er bibliofile - og som sådanne på en vis måde traditionalister, om man vil.

Gruppe »13 +«'s arbejder kunne forekomme nogle at være en usædvanlig form for bibliofili og en mærkelig opfattelse af idéen om kunstnerbogen, hvis man som udgangspunkt har det stempel af konservatisme, som ofte hæftes på dette begreb. Andre kunne se gruppens bøger som en konsekvent udvikling af den illustrerede bog. Denne bibliofili er i enhver henseende åben: Den ignorerer ikke de etablerede kriteriers kánon, men holder sig heller ikke strengt til den. De beskæftiger sig med det samme som de konceptorienterede kunst-

neres »artist's book«, men uden at lade sig begrænse af dennes bogæstetik, og uden at betragte formgivningsmæssig omhu, valg af materialer og individuelle fremstillingsmetoder som noget, der hører fortiden til. De vægrer sig ved at anerkende de begrebsbarrierer, der undertiden bliver rejst på bogområdet.

Lige fra starten var Stefan Soltek – der først og fremmest er kurator i Museum für Angewandte Kunst i Frankfurt (mak) og desuden leder af Klingspor-Museum Offenbach – tilknyttet dette projekt som rådgiver og forfatter. I tilslutning til AIB-kollokviet bragte *Bulletin du Bibliophile* en artikel af Wulf D. v. Lucius, hvor gruppe »13 +« endnu engang eftertrykkeligt blev præsenteret for et internationalt fagpublikum.[2] Samtidig blev gruppens arbejder vist på gæstelandet Tysklands stand på Salon du Livre 2001 i Paris.[3]

På grundlag af møderne mellem deltagerne og de forskellige præsentationer, der bredt blev opfattet som vellykkede og lønnende, opstod der hurtigt hos deltagerne et ønske om at fortsætte denne form for fælles præsentation og at tage initiativer inden for rammerne af de enkelte deltageres muligheder. I en noget anden sammensætning end den oprindelige arrangeredes således i oktober 2002 i Takeo Showroom i Tokyo i Japan udstillingen einblicke-insights , som er dokumenteret på en website.[4] Senere gik udstillingen videre: Philadelphia (USA); Litauen, Estland, Schwerin ...

Den følgende tekst bygger på et foredrag, som Ulrike Stoltz holdt ved åbningen af udstillingen *einblicke-insights* i Tokyo samt ved arrangementet »Papierbote« i Museum für Angewandte Kunst i Frankfurt under bogmessen i Frankfurt 2002. Det omhandler i det væsentlige alle de i Japan udstillede kunstnerbøger samt en almen sammenfatning af, hvad kunstnerne dengang beskæftigede sig med.

2. Wulf D. v. Lucius: Die Sprache der Zukunft. Aktuelle Buchtendenzen in Deutschland. I: *Bulletin du Bibliophile*, No. 1, Paris 2001; fremstillet af Electre-Éditions du Cercle de la librairie; s. 130 ff.
3. www.livresdartistes.com
4. www.einblicke-insights.com

Den første bog, der beskrives her, har titlen *32 Superior Beauties of Buddha's Person* og stammer fra Veronika Schäpers. Den er trykt med klichéer på Torinoko-papir. Desuden er der brugt en særlig japansk lak. Bogen, som er i stort format, indeholder geometriske tegn og symboler eller udsnit deraf. Det skal endnu en gang bemærkes, at det af nazisterne benyttede hagekors er drejet 45 grader, og at svastika er et meget gammelt tegn.

Veronika Schäpers har boet i Tokyo siden 1997, og det virker helt naturligt, at de omgivelser, man lever i, også har indflydelse på det, man laver – især hos kunstnere. Her er det selve temaet, der bærer tydeligt præg af denne indflydelse.

I teksten »Triumph eines Hosenverkäufers« skildrer Berlinerforfatteren Heiko Michael Hartmann en kundes prekære situation, da han af sælgeren føler sig presset til at købe et par bukser. Han bliver ikke vejledt, men presset så stærkt, at han føler, han befinder sig i en kampsituation. Hans formål er ikke længere at købe et par bukser, men blot at slippe fri fra sælgeren. I Veronika Schäpers' bog forvandler de to modstandere sig til boksere, og mens jeg bladrer, kan jeg følge deres kamp i bokseringen og læse teksten linje for linje. Bokserne er gengivet som lette skygger på gennemsigtige ark og bliver kun synlige, når man slår siderne om. Hvis siderne ligger over hinanden, smelter de sammen i en farvet masse, der antyder bevægelse. De enkelte ark er heftet på klare gummisnore, som igen holder det fleksible kunststofomslag spændt og samtidig minder om bokseringens tove. På grund af omslagets fleksibilitet bliver bogens samling ved åbning trykket opad, og bogen er derfor god at slå op. Desuden fremhæver det den stærke rygstreg.

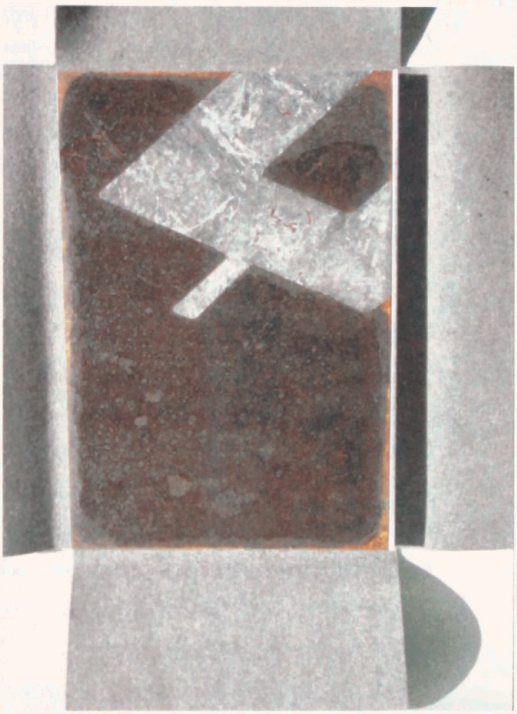

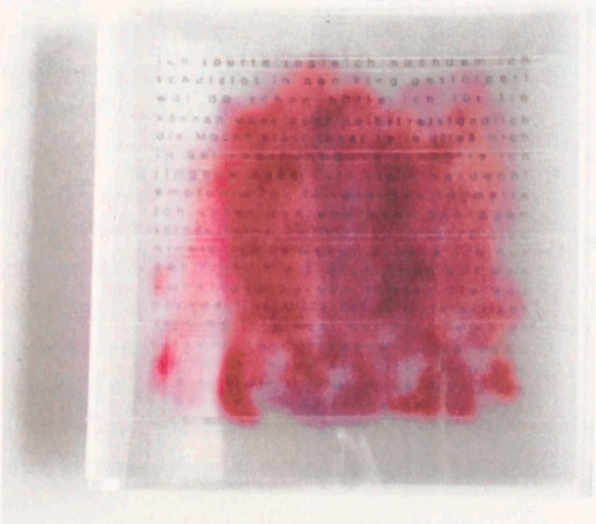

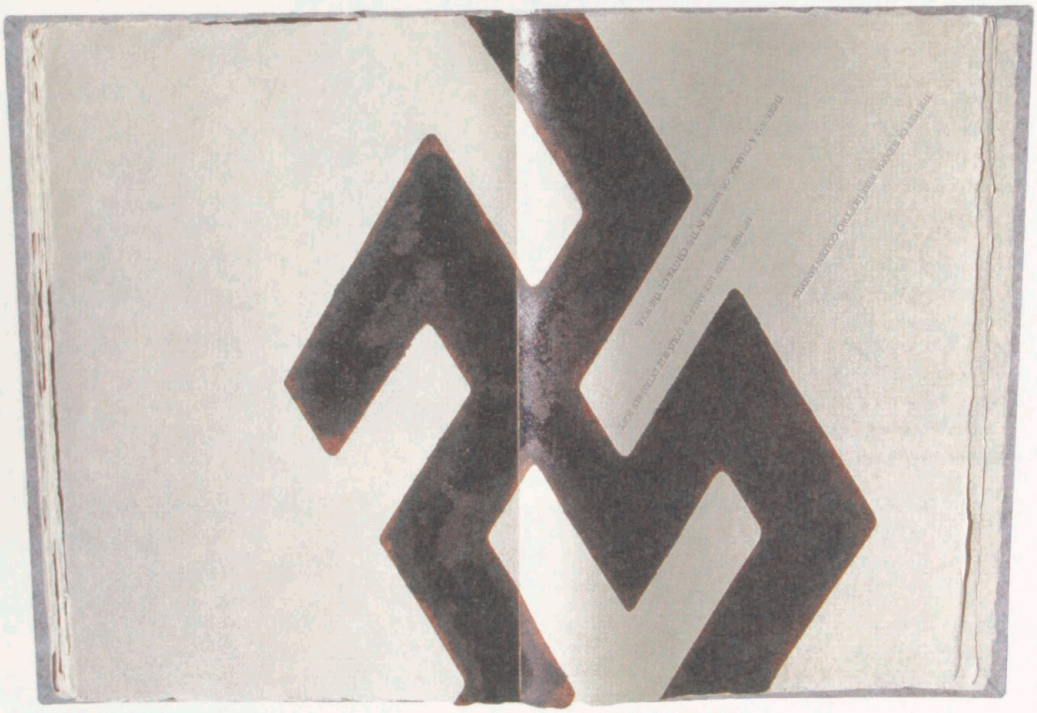

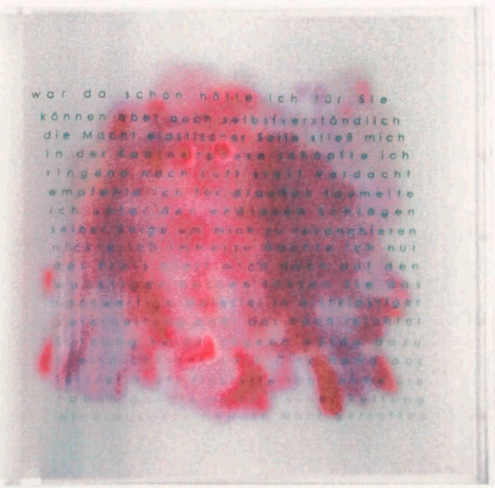

Den næste kunstner er Frauke Otto. Hun er bogbinder og fremstiller også selv sit papir. I bogen *Von der Kindesmörderin Marie Farrar* er teksten sat i hånden og trykt i bogtryk på håndgjort papir. Frauke Otto bruger oftest tekster fra den klassiske litteratur i sine bøger, her er det en tekst af Bertolt Brecht. Udformningen af bogen afspejler hendes følelser ved læsningen af teksten. Det er vigtigt for Frauke Otto, at hun ikke blot står for idé og koncept, men for alt arbejdet: papirfremstillingen, satsen, trykket, indbindingen. Derved får hun indflydelse på alle detaljer, således at den håndværksmæssige proces understøtter klarheden i det endelige resultat – et synspunkt, der også er vigtigt for mange andre kunstnere i »13+«.

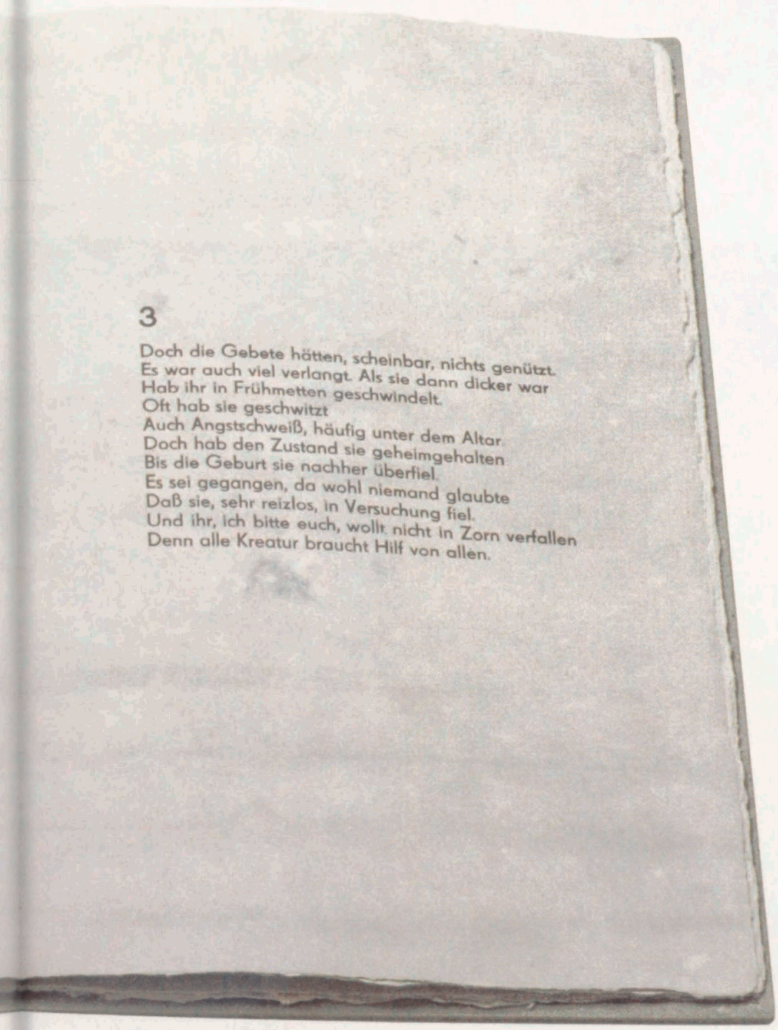

3

Doch die Gebete hätten, scheinbar, nichts genützt.
Es war auch viel verlangt. Als sie dann dicker war
Hab ihr in Frühmetten geschwindelt.
Oft hab sie geschwitzt
Auch Angstschweiß, häufig unter dem Altar.
Doch hab den Zustand sie geheimgehalten
Bis die Geburt sie nachher überfiel.
Es sei gegangen, da wohl niemand glaubte
Daß sie, sehr reizlos, in Versuchung fiel.
Und ihr, ich bitte euch, wollt nicht in Zorn verfallen
Denn alle Kreatur braucht Hilf von allen.

Susanne Nickel er den næste kunstner. Hun finder idéerne til sine bøger i en stadigt voksende samling af vittige tekster, beskrivelser af absurde scener i hverdagen, bizarre materialer og interessante objekter. Susanne Nickel sammensætter sine bøger af de mest forskellige af disse ingredienser, hvorfor bøgerne ofte er unika. Eventyret *Frau Trude* af brødrene Grimm, illustreret at Susanne Nickel med tegninger og collager på gennemsigtigt papir, er udkommet i et oplag på 10 eksemplarer.

De tre kunstnere Veronika Schäpers, Frauke Otto og Susanne Nickel udgør tilsammen gruppen »à 3«. Under dette navn optræder de i fællesskab på bogmesser og udstillinger. Navnet »à 3« refererer naturligvis til, at de er tre: tre meget forskellige og individuelle måder at beskæftige sig med bogen på.

BRÜDER GRIMM
FRAU TRUDE

„ DAS WAR EIN JÄGER." -
„ DANACH SAH ICH EINEN BLUTROTEN MANN." -
„ DAS WAR EIN METZGER." -

Den næste gruppe er »Carivari«. Ordet betyder noget i retning af roderi, virvar, sammenblanding. Som udgivere af kunstnerbøger, multipler og tryk i små oplag opfatter Christiane Baumgartner og Sabine Golde navnet »Carivari« som en platform for et kreativt fællesskab af tekst og billede. Deres samarbejde begyndte for 10 år siden i Leipzig.

Christiane Baumgartner har sit tyngdepunkt i kunstnerbøgerne, i den originale trykgrafik og i video. Til Goethes *Faust* har hun reduceret versene 1224-1237 til bogstavernes geometriske elementer: horisontale og vertikale linjer og cirkelsegmenter er trykt i silketryk. Det gennemsigtige papir lader teksten komme til syne igen.

Speed er en bog, der helt åbenbart står i forbindelse med Christiane Baumgartners video-arbejder. 26 stillbilleder er kombineret med en tekst af Paul Virilio. Christiane Baumgartner benytter sig her af abstrakte landskaber, reduktionen af visuelle strukturer forvandler naturlige former til kunstige.

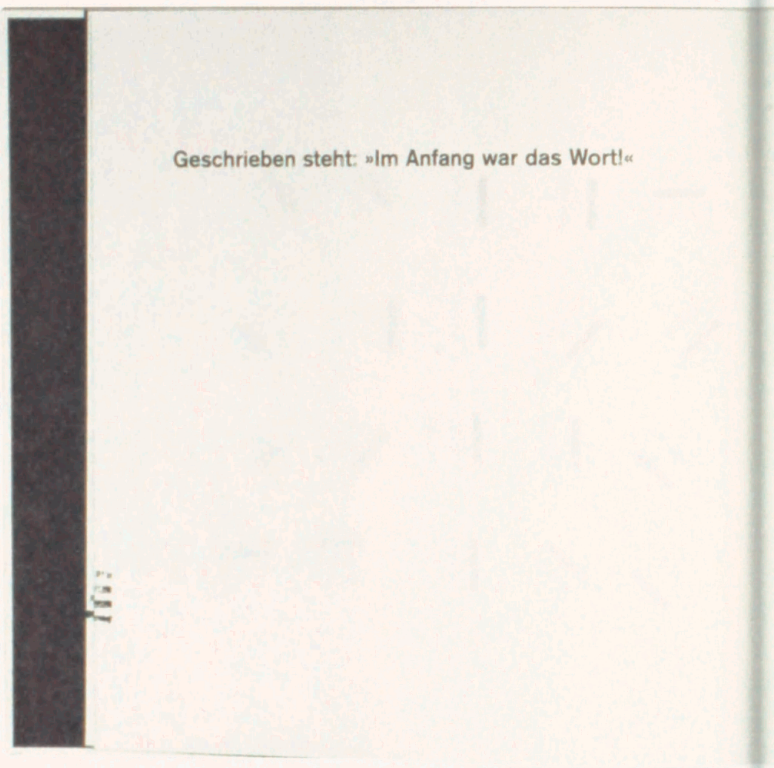

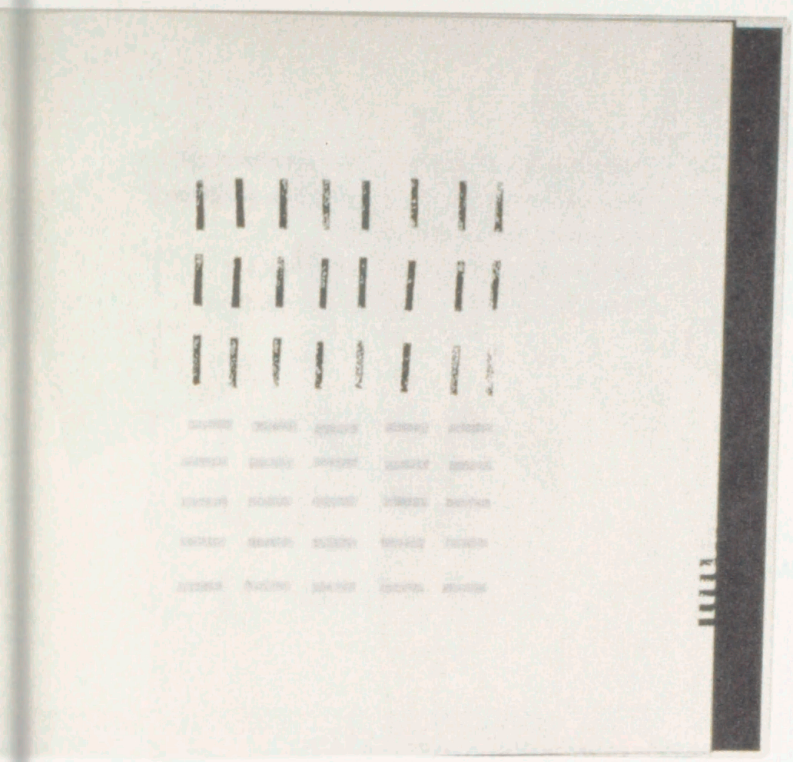

Sabine Golde interesserer sig særligt for musik. Gang på gang arbejder hun med John Cage. Hun har udformet hans *45' for a Speaker*, som ledsages af en cd, hvor Steffen Schleiermacher fortolker det tilhørende klaverstykke.

Klange er ikke blot klange, men også bogstaver, hedder det hos Cage. Typografiske former forvandler sig til billeder. I fortolkningen af digtet *Ebene* af Johannes Bobrowski breder de store bogstaver sig ud over hele foldemappen og efterlader derved meget åbent rum, hvis »tomhed« yder et vigtigt bidrag til digtets »klang«.

Bogen *Die Farbe der Leere* af Sabine Golde indeholder en antologi af digte af Vittorio Sereni, både på italiensk og i tysk oversættelse. I de tætte og farverige typografiske kompositioner »illustrerer« teksten næsten sig selv.

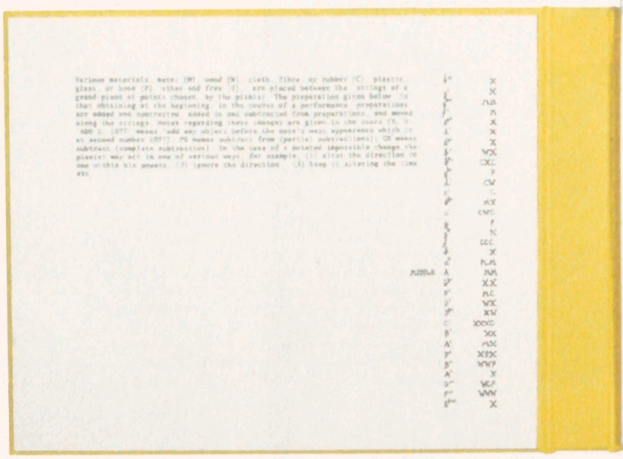

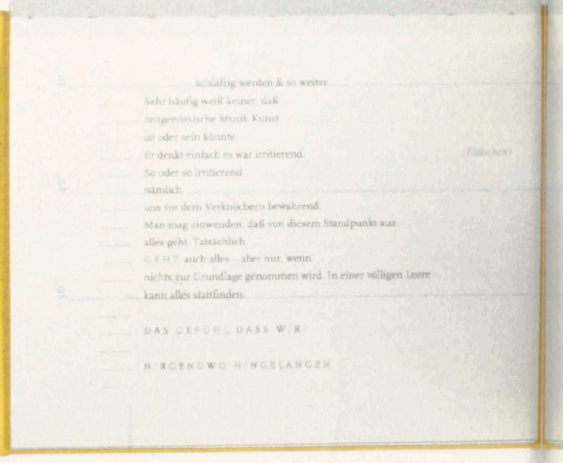

Die Anhöhe
Il poggio
Quel che di qui si vede
mi sentite? dal
belvedere di non ritorno
– ombre di campagne scale
naturali e che rigoglio
di acque che lampi che fiammate
di colori che tavole imbandite
e quanto di voi di qui si vede
e non sapete
quanto più ci state.
dal belvedere

John Cage
14'46.776" for two Pianists
GEMA

CTL Presse står for Clemens Tobias Lange og hans forlag, eller som han selv siger: »book different«. I 14 år har han været på jagt efter det poetiske indhold i sjældne, glemte og usædvanlige materialer, der er lige så vigtige for ham som udvalget af og kvaliteten i teksterne. Han samarbejder ofte med andre kunstnere, som for eksempel i bogen *Mexico*. Det er en kunstbog i to bind; hvert bind indeholder 33 sort-hvide fotografier af Stephan Köhler som originaloptagelser på håndgjort Kozo-papir, der er gjort foto-følsomt, i kombination med uddrag af breve til og fra fotografen Stephan Köhler og hans venner i Mexico, her gengivet i klichéer med højtryk.

...mismo amigo Esteban. Yo Catalino, deseo que al recibir esta carta te encuentres ...bienestar. Un saludo pasa a toda su familia.

...quien muy contento y agradecido de usted ...anunciarte. Te doy muchas gracias por ...cartas que ya me mandaste. Te invito ...ad es fiesta que será del 3 al 14 junio en ...de San Antonio de Padua. Al mismo ...al año te mando esta esquela y te invito ...ad es boda de mi hija Suzi. En este car... ...y te pedimos todos que vengas y te ...ás este dibujo del rancho de Catalino.

San Ignacio. Ya creció el torito que le tomaste una foto que era blanco y ahora es un gran toro listo para torear en las fiestas de toros tépidos. Y recuerda que estamos de fiesta. Se pasa muy animado los gremios, la sagraria, la vaquería y las corridas de toros. Un saludo fuerte del día de todos los fiestas. Acá en Yucatán se festeja mucho

My dear friend Esteban,

I, Catalino, hope that the letter finds you well. My regards to all your family.

I am very happy and grateful to be able to know you. I would like to thank you for the letters you have written me. I would like to invite you to the Fiesta from June 3 - 14 in honor of St. Antonio di Padova. At the same time I am sending you an invitation to my daughter Suzi's wedding. We all hope you can come to Carnaval and I'm sending you a drawing of Catalino's ranch.

San Ignacio. That little white bull you took a picture of has grown into a big, smart bull and is ready to take part in the Fiesta with the other wild bulls. And remember, our Fiestas are always lots of fun with processions, special church celebrations, rodeos and bull fights. Very warm greetings on All Saints' Day, a holiday celebrated with wonderful dishes here in

Édition Despalles blev grundlagt for 20 år siden af Françoise Despalles og Johannes Strugalla i Paris (Frankrig) og Mainz (Tyskland). Forlaget trykker, publicerer og distribuerer originalgrafik, papirarbejder og kunstnerbøger. Samtidig varetager forlaget en funktion som brobygger mellem Tyskland og Frankrig, idet de præsenterer forfattere og kunstnere i et andet sprogområde, hvor selv anerkendte navne i almindelighed forbliver ukendte. (Artaud, Cardenal, Métail, Schwarz, Stein o.a.). Tosprogede udgivelser (fransk og tysk) er derfor en særlig specialitet i programmet. – Arbejder af Johannes Strugalla, billedkunstner, typograf og forfatter, finder ligeledes plads i forlagsprogrammet. *ziemlich gedichtkopfkissen*, en tekst af den østrigske forfatterinde Friederike Mayröcker, udkommer også her for første gang tillige med en oversættelse til fransk (*presque oreiller poème*). De usædvanlige billeder, som Friederike Mayröcker fremkalder i sin poetiske prosatekst, ledsages af monokrome raderinger af den franske malerinde Monique Frydman; de henviser til det, der ligger bag ordene. Johannes Strugallas ombrydning af teksten markerer de deri indeholdte strukturer, som således bliver til læselige billeder, der ikke illustrerer teksten, men giver den en ny dimension.

Zinnober/Cinabre er en bog med billeder og digte af Johannes Strugalla. Her reducerer Strugalla i en meditativ vinkel sit billedsprog til sorte vertikale linjer, hvis forløb resulterer i spændingsrige kondenseringer. Disse skaber sammen med linjernes af- og tiltagen – skrevet som de er med bambuspen (på råt Thai-papir) – en konsekvent grafisk struktur, der står over for sider med intens cinnober og indiskgult. Som parallel til det visuelle arbejde optræder tekster på tysk og fransk, hvor forfatteren/kunstneren Johannes Strugalla forbinder forskellige planer af realitetsopfattelse.

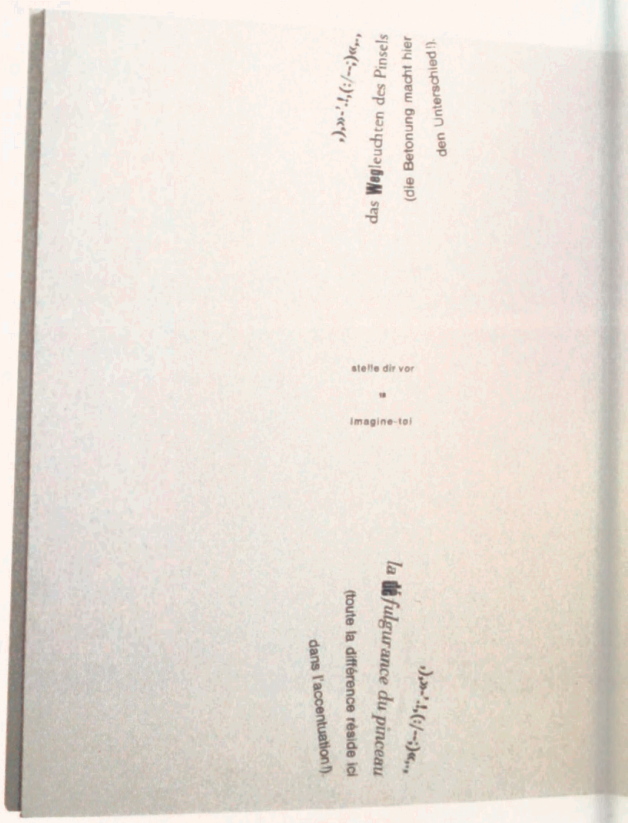

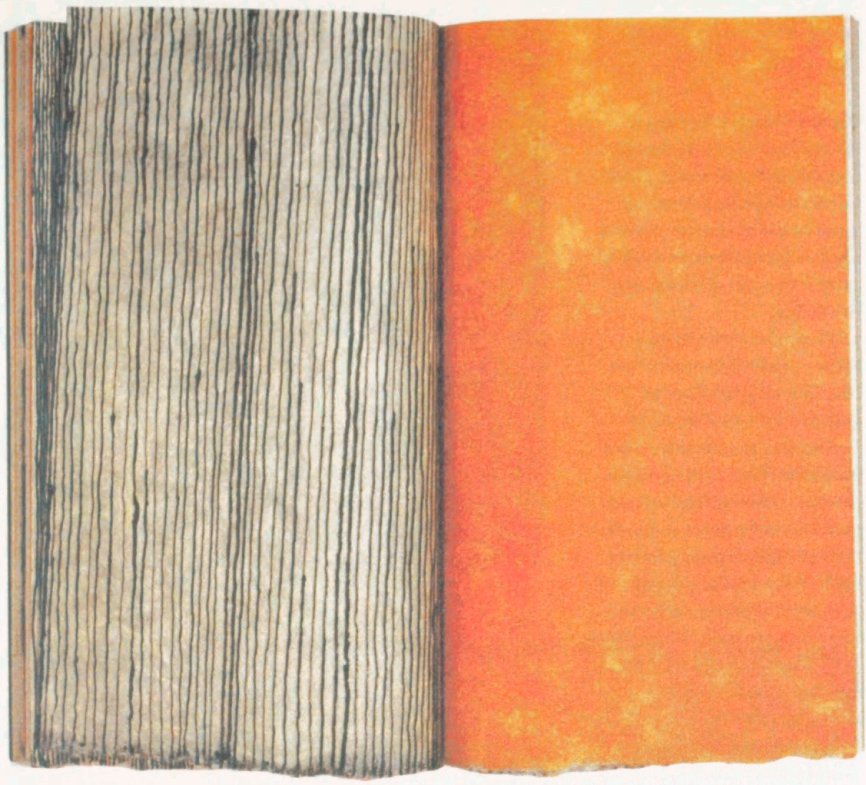

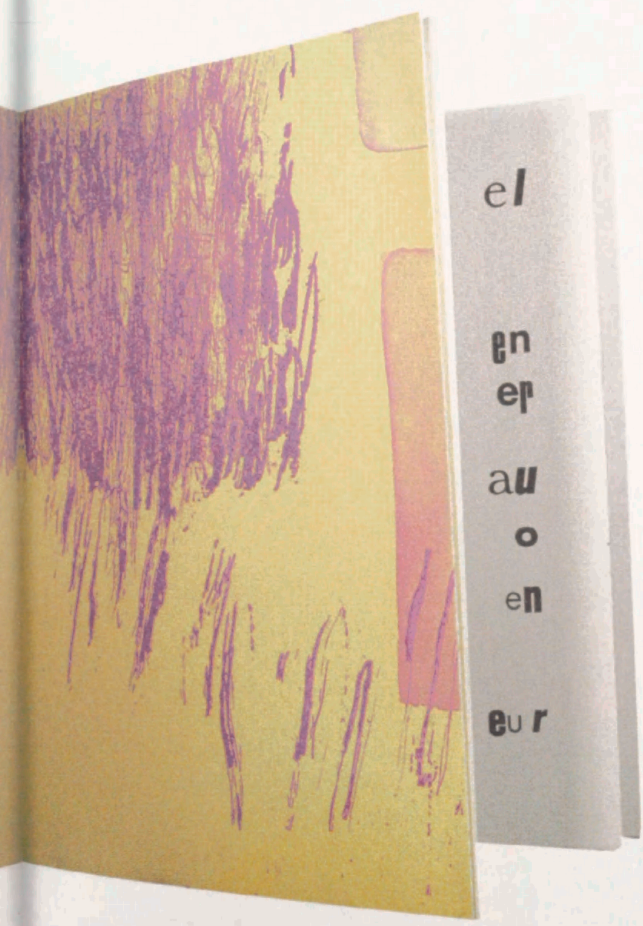

Den næste kunstner fra gruppen »13 +« er Barbara Fahrner, som har arbejdet med kunstnerbøger i 23 år. Hun er kunstner, digter, filosof og lærd. I hendes arbejder kan man ikke adskille tekst og billede; for hende er det at skrive og tegne fuldstændigt ligeværdige.

Til bogen *Leuchte* tog Barbara Fahrner en tekst af Georg Büchner, *Lenz*, og bearbejdede den efter »oulipo«-metoden (et begreb, der henviser til »Ouvroir de la littérature potentielle«: Værksted for potentiel litteratur). Det betyder, at hvert ord i en tekst erstattes med et andet efter bestemte regler. Den nye tekst, som opstår på denne måde, indeholder en ny, en anden betydning, der ligesom ligger »bag« den originale tekst. (Bogen *Leuchte* indeholder også en ordbog, således at man kan genfinde den oprindelige tekst).

Det projekt, som Barbara Fahrner – støttet af sin søn Markus Fahrner og dennes hustru, Fitnat Aboudye-Fahrner – har arbejdet på i fem år under forlaget Fahrner & Fahrner, er lige så omfangsrigt som mangfoldigt: det gælder *Zweite Enzyklopädie von Tlön*, en titel, der henviser til en fortælling af Jorge Luis Borges, hvor han skriver, at »om hundrede år vil alle finde den Anden Encyklopædi fra Tlön«. Med denne tanke som udgangspunkt breder Barbara Fahrner i sin encyklopædi hele det brede spektrum i sine tanker, materialer og kunstneriske teknikker ud: små papirstykker med noter og skitser, egne tekster og citater af forskellige forfattere, slidte tegninger og fremragende tryk på kostbart papir, håndskrevne og trykte tekster, alle mulige former for collager, sammenbragt og opbevaret i mapper og arkiver. Denne encyklopædi foregiver ikke at indeholde hele verden, men den viser verdens kompleksitet i alle sine dele. Der er heller ikke tale om en bibliofil, smuk bog, men et koncept for en opfattelse af verden, der kræver en ny form for indre diskussion af læseren og beskueren og eksperimenterer med tekst og billede: det, der forekommer velkendt, må læses igen, det traditionelle skal overvejes på ny.

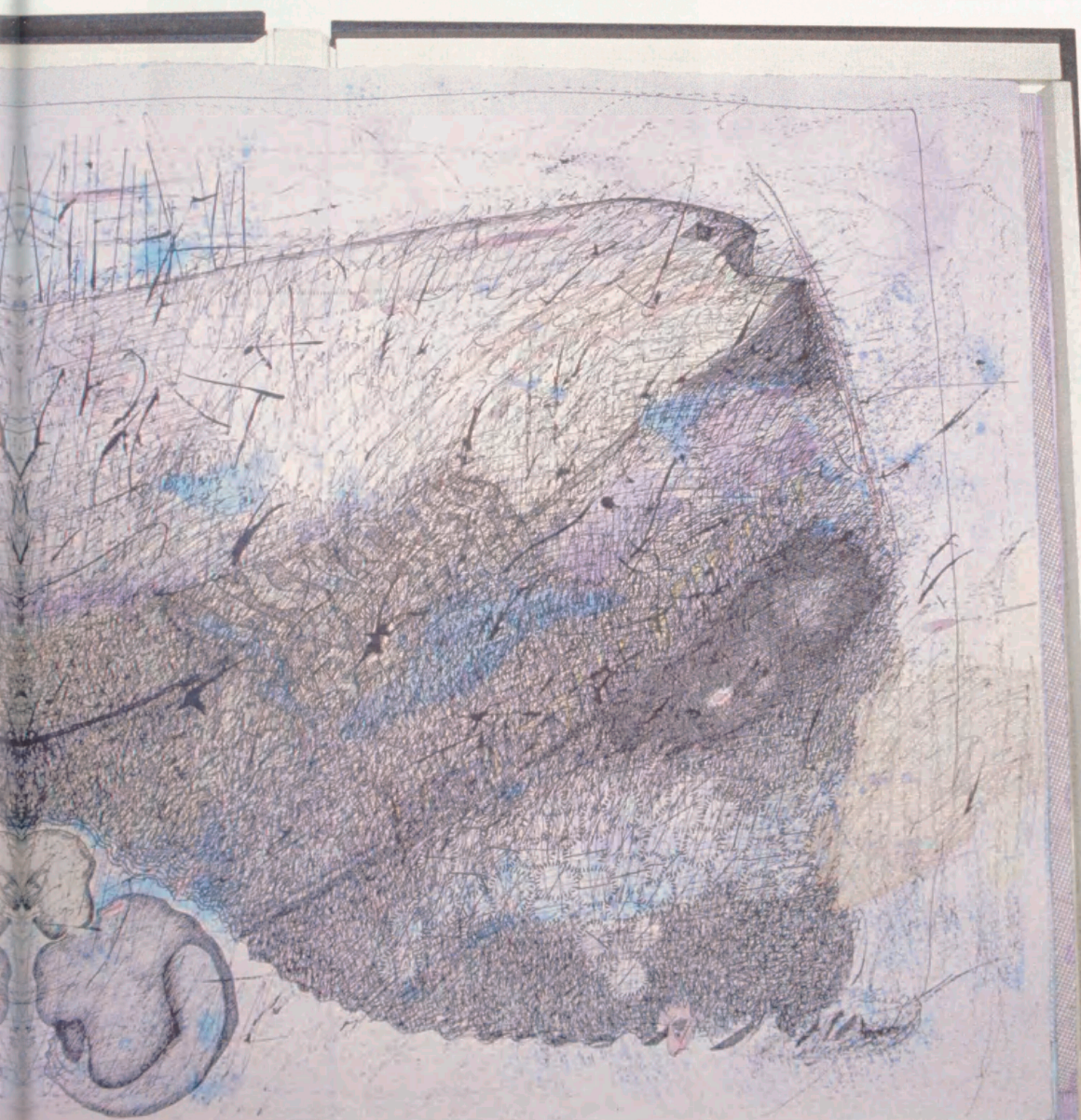

I 1982 grundlagde Uwe Warnke illegalt i DDR det original-grafiske kunst-tidsskrift *entwerter/oder* (e/o), hvoraf der hidtil hvert år er udkommet tre til fem numre. I 1990 grundlagde han forlaget Uwe Warnke Verlag Berlin, hvor han udgiver kunstnerbøger, original-grafik, malerbøger, alt sammen i begrænsede oplag. Før samarbejdet med kunstnerne om de enkelte bøger og/eller udgivelser har kunstnerne altid taget del i arbejdet på tidsskriftet *entwerter/oder*. Billedteknikkerne i *entwerter/oder* er mangfoldige og strækker sig fra raderinger og litografier over silketryk og copy art til collager, tegninger og fotografier etc. Lejlighedsvis vedlægges bidragene også som musikkassetter (mc) eller som cd'er. Alle tekster, der offentliggøres i *entwerter/oder*, er førstegangsudgivelser. Uwe Warnke forfatter også selv eksperimentelle tekster og visuel poesi.

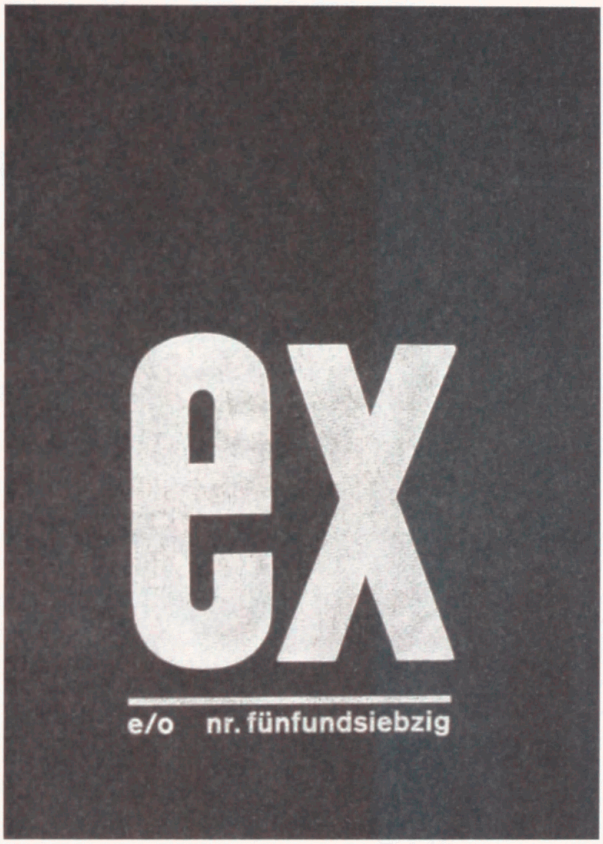

E
O

Gerhild Ebel er en kunstner, som overvejende arbejder med installationer og objekter, concept art inklusive eksperimentel litteratur og kunstnerbøger. Hendes arbejde kendetegnes ved stringens og strenghed. Bogen *CUT* opstod i sammenhæng med en installation. Her blev alle bogens sider vist i rammer på væggen.

Gerhild Ebels arbejder beskæftiger sig med kommunikationen i slutningen af det 20. århundrede. Selv siger hun: »Bogen bliver af computeren og de nye elektroniske medier hensat i og erstattet af en ny dimension. Vor tids informationssystemer er blevet så vidtrækkende og komplekse, at bogens endimensionale form ikke kan opfylde kravene om netværk og samtidighed«. I 2002 grundlagde Gerhild Ebel sit eget trykkeri, xlex-press.

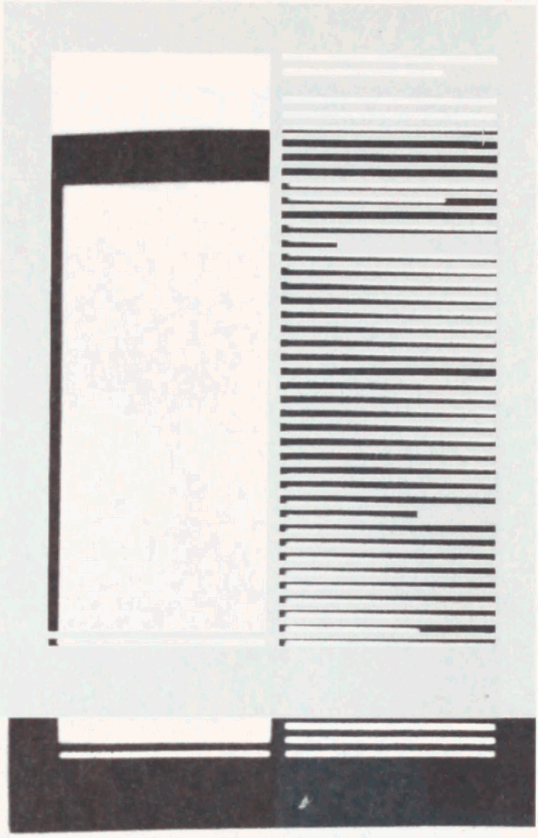

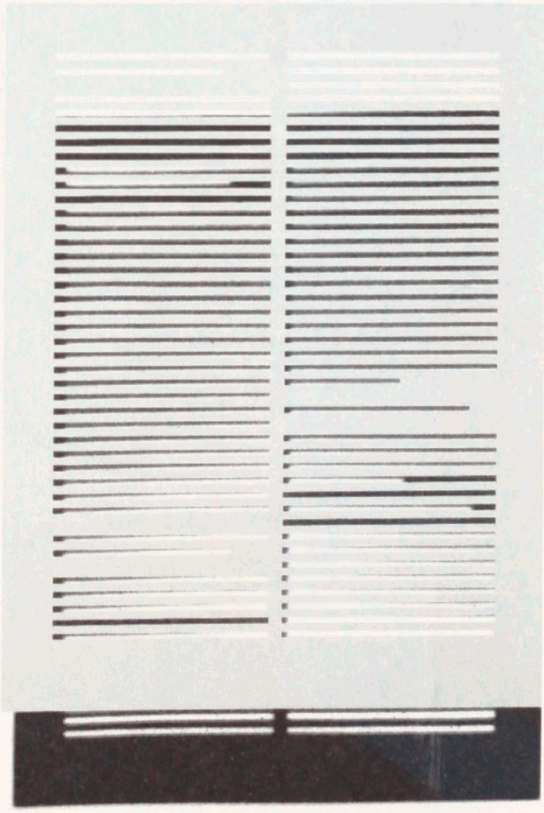

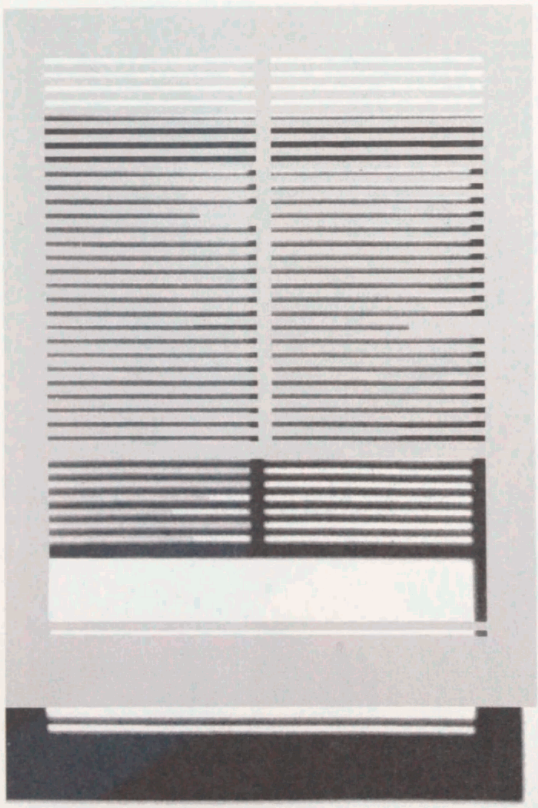

Det dominerende tema i John Gerards arbejder er »Papir som billede«. Hans billeder og håndgjorte bøger er variationer over papirmediets mangeartede udtryksmuligheder, de forskellige grader og afskygninger i papirets indre strukturer, tykkelser og overflader. Papirets evne til at antage de fineste farvenuancer og dets uforlignelige haptiske kvaliteter har altid været en integreret bestanddel af John Gerards arbejder i de 15 år, han har fremstillet bøger.

Til essayet *Der Schmerz* af Christa Wolf skabte John Gerard ti papirbilleder med et ildbæltemotiv. Teksten blev sat i hånden og trykt i samarbejde med værksteder i Leipzig (Haag-Drugulin: Sats) og Hamburg (Klaus Raasch: Tryk); der er tale om en førsteudgave.

»Paper pulp painting'en« *Cyklone* formidler et indtryk af papirmaleriets teknik: her bliver våd, farvet papirmasse hældt ud over et nyt papirark, hvorefter det hele presses og tørres. En dobbeltside fra bogen *Ein Cartesischer Hund* blev skabt efter samme metode. Dr. Dorothea Eimert, direktør for Leopold Hoesch-museet i Düren, skriver: »John Gerard er både systematiker og romantiker. Hans billeder opstår på et solidt grundlag af forskning og håndværksmæssig erfaring med papirmediet ... Linjen bliver til poetiske spor af spontane gestus«.

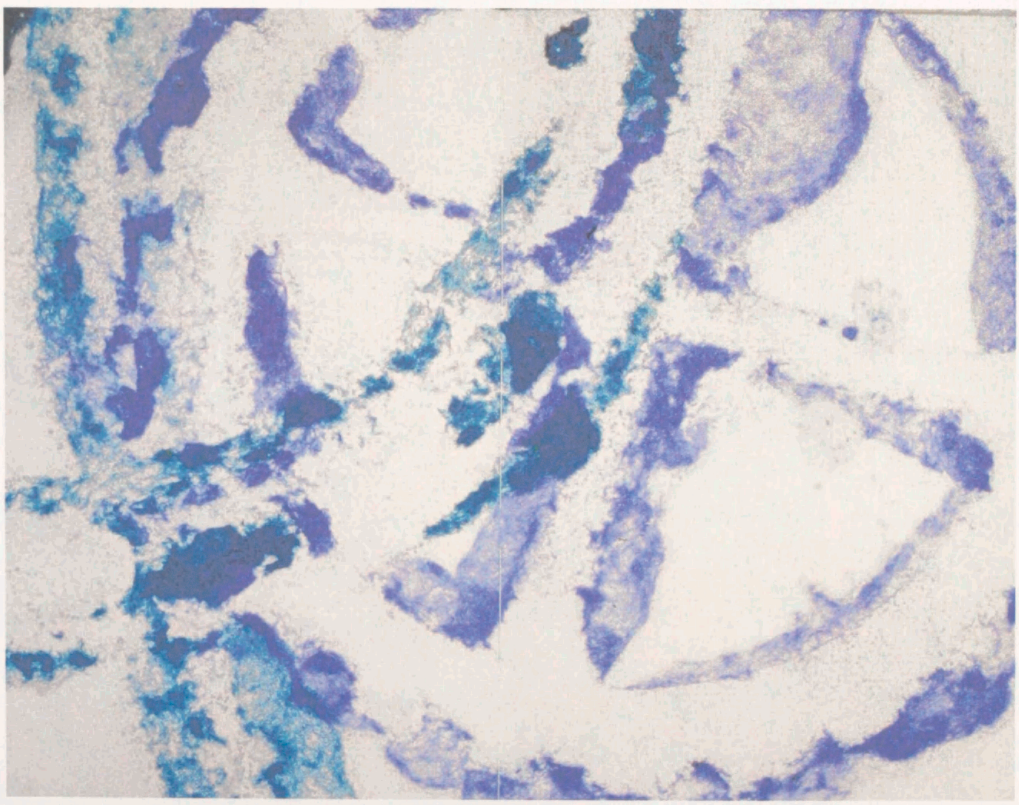

I mere end 12 år har Karin Innerling drevet Leporello-Verlag i Aachen. Hun opfatter bogen som et medium, hvori tekst, billede og helhedsform danner en syntese, som nærmest kan sammenlignes med teaterarbejdet, hvor tekster, skuespillere, koreografi, scenebillede og kostumer også bidrager til en iscenesættelse og dens udsagn. Karin Innerling arbejder derfor gerne med tekster fra skuespil, men præsenterer sjældent teksterne i deres helhed; derimod bruger hun uddrag, fragmenter og citater fra forskellige tekster i kombination med billeder – hyppigt fotokopier – collager og tegninger og udvikler på den måde sine egne skuespil.

Bogen *Lichtwechsel* beskæftiger sig med Samuel Becketts skuespil *Spil*. Den leger også med forskellige materialer som Thai-papir, gennemsigtige omslag, hulkort og andet.

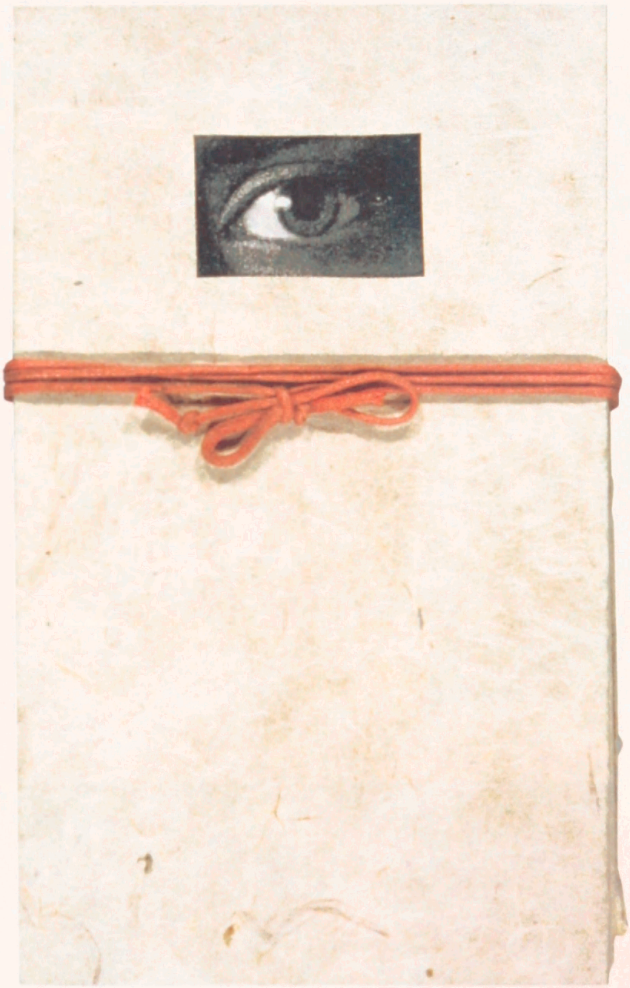

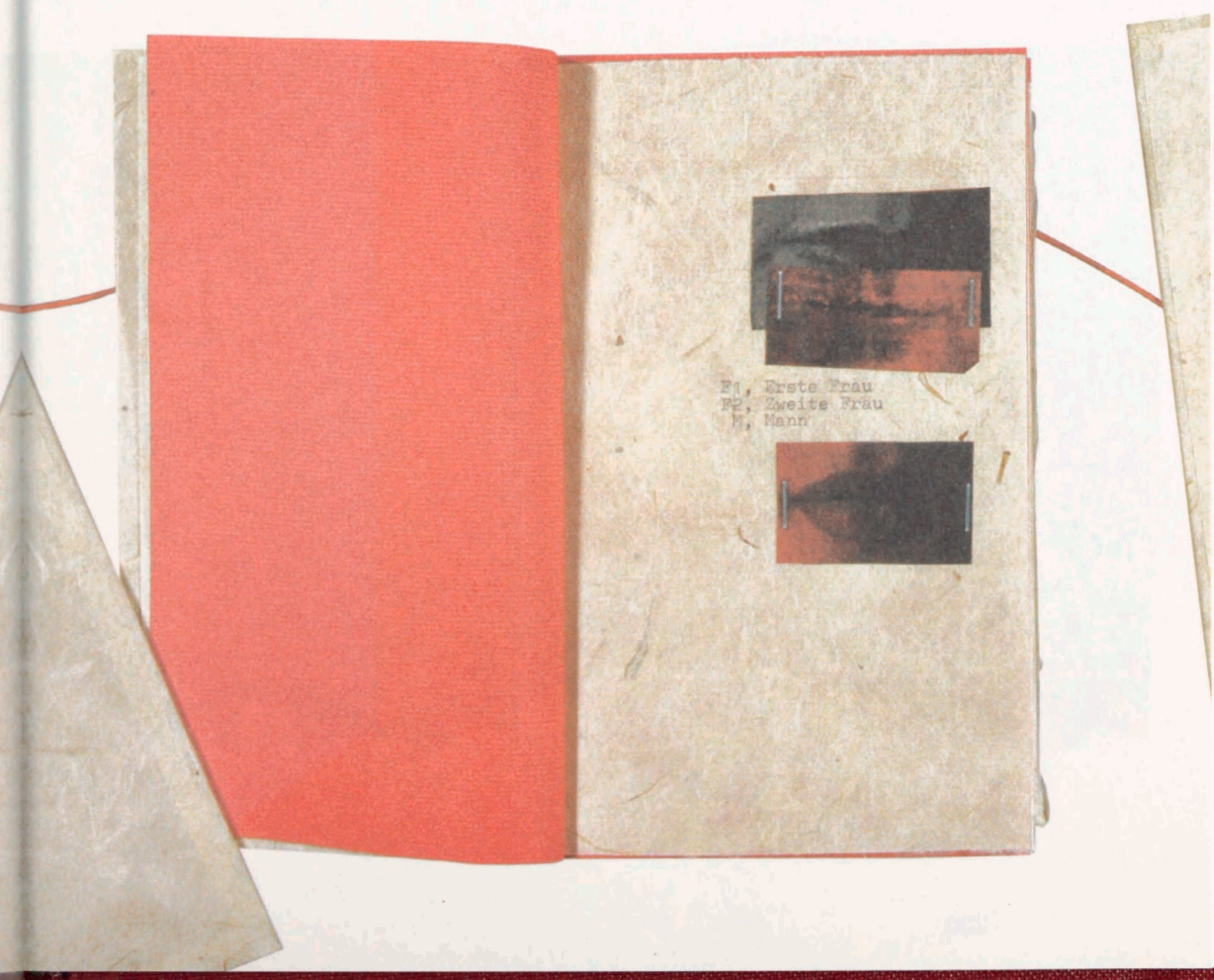
F1, Erste Frau
F2, Zweite Frau
M, Mann

Anja Harms har fremstillet kunstnerbøger i 15 år. Hendes foretrukne trykteknikker er træ- og linoleumssnit, ofte i kombination og hyppigt med intensive farver. Teksterne bliver altid sat og trykt i hånden. I bogen *Durchbrüche/Durchblicke* anvender Anja Harms digte af Paul Celan. De er sat sådan, at de bliver til dele af billederne: en tekstlinje bliver behandlet som en tegnet linje. Træformene bliver børstet, sådan at træets struktur bliver synligt i trykket.

I bogen *Dachbewohner* står Paul Celans digte i begyndelsen og giver således billederne plads. Titlen henviser til antennerne på tagene, hvorfor billederne til dels bliver temmelig abstrakte. Foldemappen har en mørk side med lyse billedelementer og en lys side med sorte linjer: dag og nat.

En anden bog af Anja Harms indeholder digtcyklussen *Mondsand* af Hans Arp. Her gengiver bogens form, en læsbar foldemappe, det cykliske moment, svarende til månens vedblivende til- og aftagen.

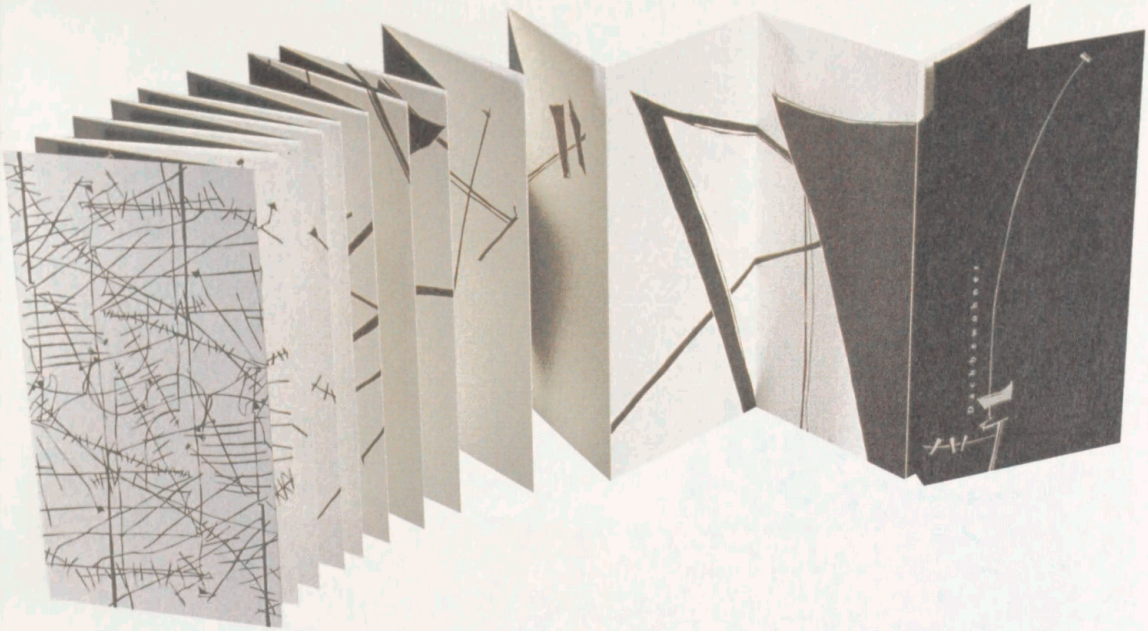

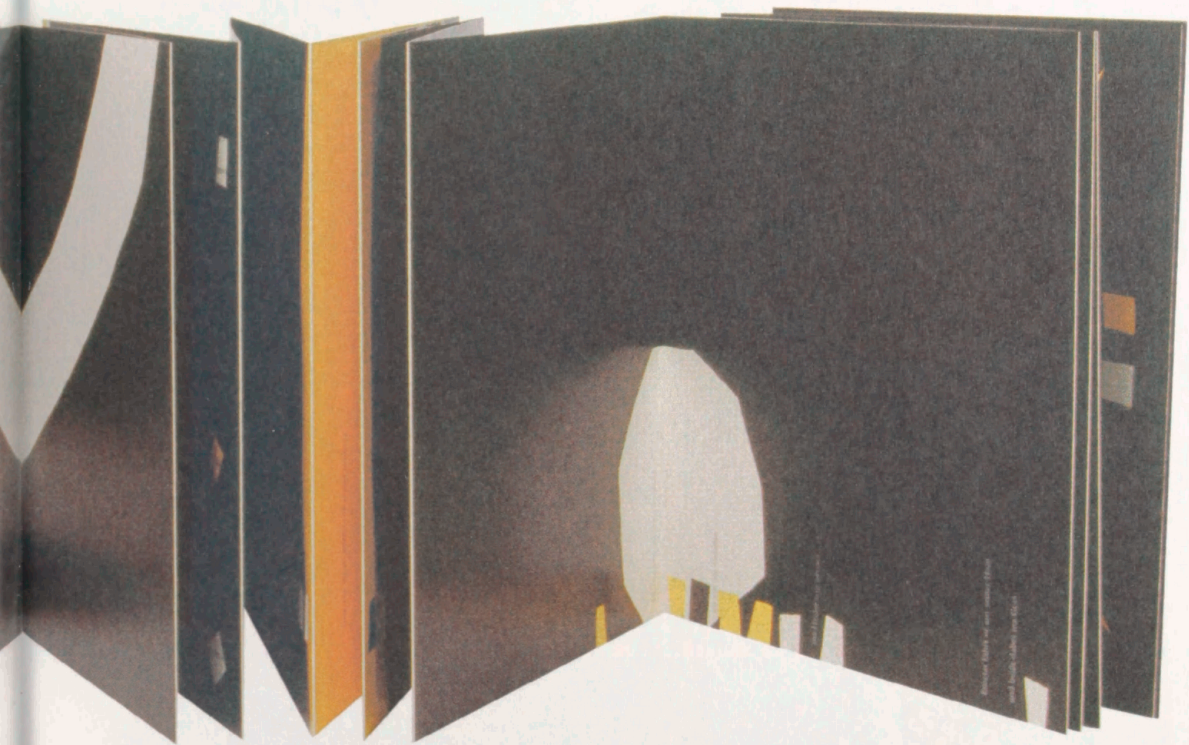

Teksten i følgende bog stammer fra den østrigske forfatter H.C. Artmann og har titlen *Der Aeronautische Sindtbart (Dreissigstes Abendteuer avt Capitul)*. Peter Malutzki benytter til alle bogens illustrationer hele tiden den samme zink-kliché, som viser et fornemt klædt par på vej til operaen. Ved hjælp af de forskellige farver og overtryksmetoder ændrer billedets udtryk sig hele tiden, og afspejler på den måde også forfatterens leg med ord og sprog.

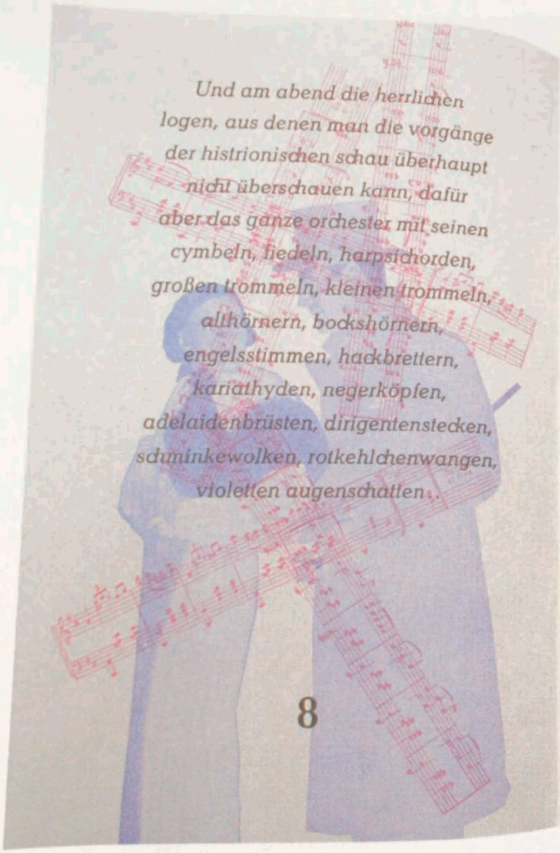
Und am abend die herrlichen
logen, aus denen man die vorgänge
der histrionischen schau überhaupt
nicht überschauen kann, dafür
aber das ganze orchester mit seinen
cymbeln, fiedeln, harpsichorden,
großen trommeln, kleinen trommeln,
althörnern, bockshörnern,
engelsstimmen, hackbrettern,
kariathyden, negerköpfen,
adelaidenbrüsten, dirigentenstecken,
schminkewolken, rotkehlchenwangen,
violetten augenschatten..
8

das alles bietet einem die
zauberhafte seitenloge zum ersatz,
und, sind die schultern zu breit
vor dem magnifizierglas, so mag
man getrost an der knopflochnelke
riechen und eintunken, die seit
überräumend, wie in schleier
gehüllt, die zwillingsabenteuer
des anderen lebens
durchfliehend.
9

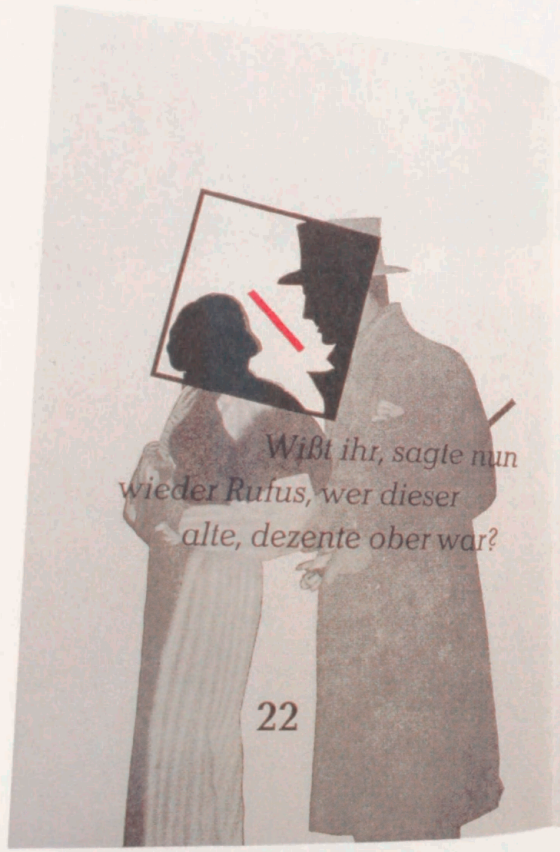
Wißt ihr, sagte nun
wieder Rufus, wer dieser
alte, dezente ober war?
22

Aha, das war dein
ehemaliger gläubiger, der dich nach
so vielen jahren, mit einem einzigen
blick seiner geübten augengläser
erkannt hat! Ich verstehe..
23

Ines v. Ketelhodt kombinerer i denne bog sonetten *Der Kuss im Traum* af Karoline von Günderode med 24 fotografier, der viser kyssescener fra Hollywood-film, optaget fra fjernsynsskærmen. Disse billeder blev trykt i 24 forskellige nuancer af rød, orange og violet (»læbestiftfarver«).

Es schmerzt mich

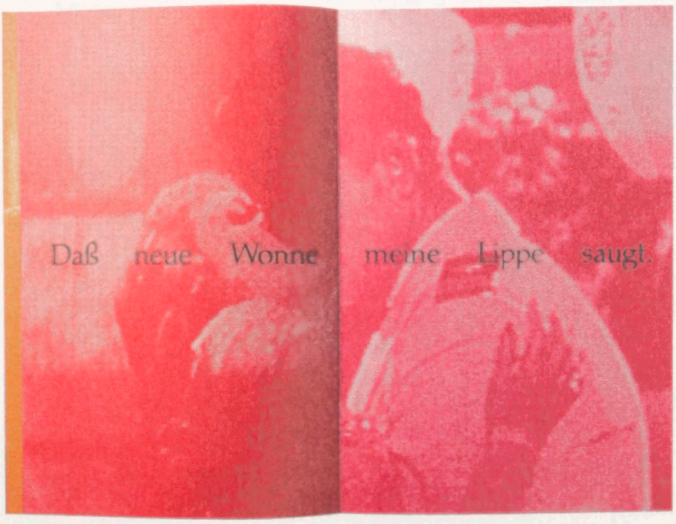
Daß neue Wonne meine Lippe saugt.

De to nævnte bogkunstnere, Ines v. Ketelhodt og Peter Malutzki, har arbejdet sammen i 12 år. Siden 1997 har de arbejdet på *Zweite Enzykläpedie von Tlön*. Borges' tekst er således udløser og inspirationskilde for dem til et projekt, som de opfatter som et forsøg på en rekonstruktion af »Zweite Enzyklopädie von Tlön«. Projektet er planlagt til at strække sig over 10 år; hvert år udkommer 5 bind med et stikord, hvor udvalget og forgreningen af stikordene er en for kunstnerne vigtig forudsætning for, at der ikke til sidst foreligger et stykværk af vilkårlige stikord, men et sammenhængende arbejde, der er i tråd med den tlönske ånd. De 50 bind er også i den ydre form lagt an på, at de til sidst udgør en sluttet blok: de har alle det samme format og bliver indbundet i forskellige materialer i en farveskala fra lyse- til mørkegrå. I den indre form har man med held brugt forskellige teknikker: håndsats og computersats, offset og bogtryk, fotografier og linoleumssnit bliver hyppigt anvendt. Et andet vigtigt element er valget af papirer lige til overtryk af allerede eksisterende papirer fra forskellige bøger. Ines v. Ketelhodt og Peter Malutzki skriver: »Det står os klart, at vi kun kan fremstille Tlön afspejlet i vores egen verden, og at vi kun i udsnit og fragmenter kan leve op til vores fordring om at dække hele verden på halvtreds bind. Alligevel håber vi, at de stumper, vi har fundet, kan give en anelse om hele bygningen«.

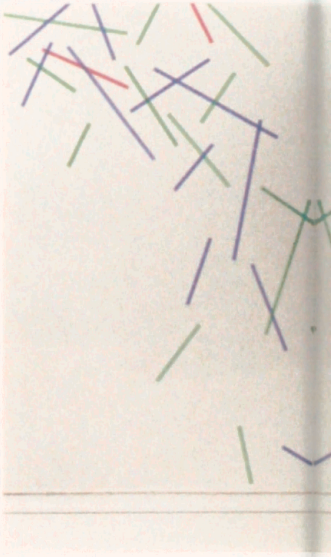

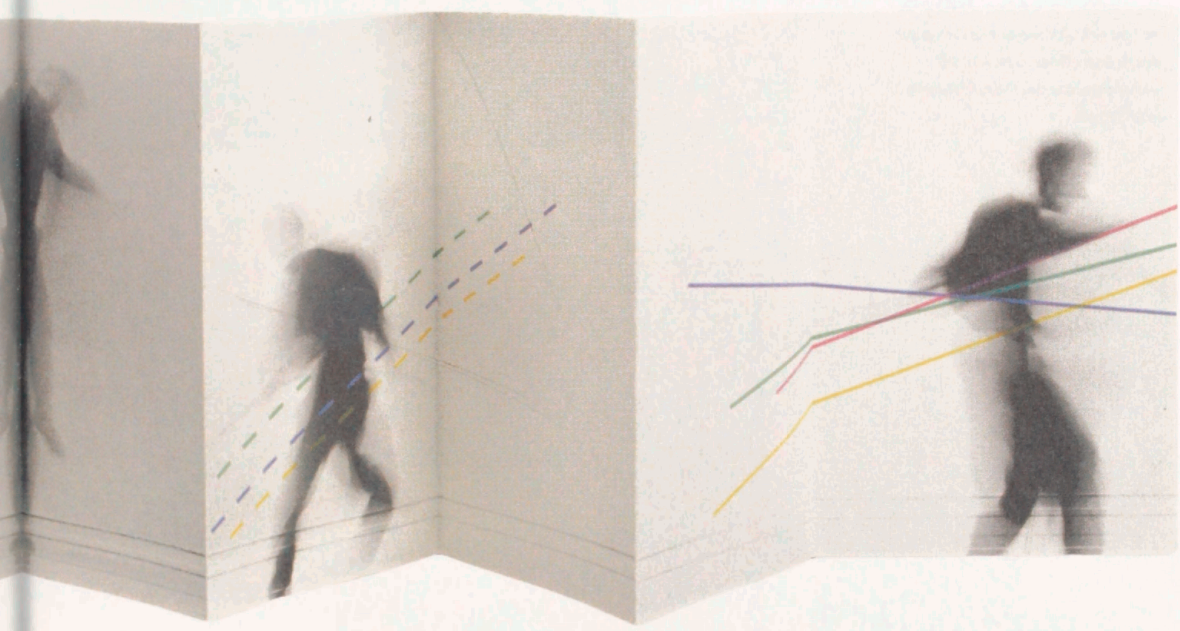

Anton Würth har studeret grafisk design og litografi i Tyskland og Italien og har siden 1985 udstillet sine arbejder i ind- og udland. Bogen er princippet og genstanden for hans arbejde. Her går den konstruerede iscenesættelse forud for den efterlignende fremstilling. I bogen *22.13.1994* er farvetræsnit trykt på nodepapir.

Anton Würth beskæftiger sig også med kobberstik, en trykteknik, der imødekommer hans ærinde – som han selv siger: »at forsyne bogen, der egentlig står pragmatisk for den lineære, rationelle form for viden og tilgang til sandheden, med et flerdimensionalt æstetisk koncept«. Det viste eksempel har titlen *20. Mai – 4. Oktober 1997*. Den anvendte teknik og det indholdsmæssige udsagn korresponderer med hinanden: koncentration, reduktion, linearitet, lysstyrke. Undertiden mangler der helt tekster: »Det kunstneriske udtryk i bogform forudsætter en tekstopfattelse, som ikke udelukkende er bundet til den litterære skriftlighed«.

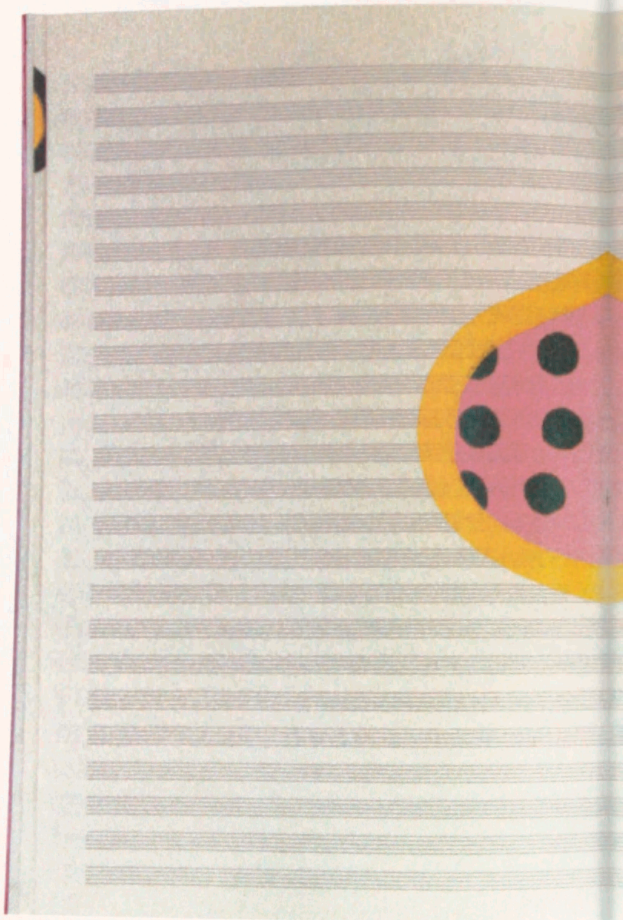

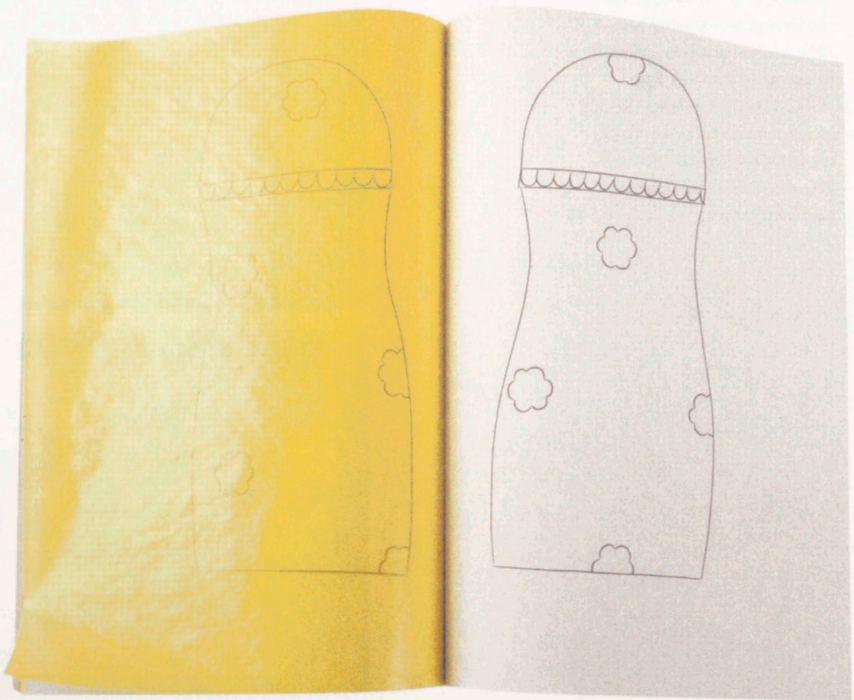

Under titlen *Frankfurter Edition* udsender Coco Gediehn og Bernd Wolf serier af unika-bøger af forskellige kunstnere, som hvert år bliver inviteret til et bestemt tema. I de seneste 12 år har mere end 90 kunstnere deltaget i projekterne, der alle beskæftiger sig med visuel kommunikation. Det kommende års tema udvikler sig hele tiden fra det foregående års arbejde og erfaringer.

Det nyeste projekt hedder »im Städel-Museum«, kunst om kunst. 15 kunstnere undersøgte udvalgte arbejder i Frankfurts kunsthistoriske museum. Der opstod en samling af nutidige svar på klassiske malerier fra det 17. til det 20. århundrede. Alle de her viste eksempler handler om billedet *Bølgen* af Courbet. For at give et indtryk af Frankfurter Editions arbejdsmetode følger her en kort beskrivelse af de hidtil bearbejdede temaer:

- »Das Plagiat«: 20 kunstnere kopierer hinanden, hver kopi bliver til en original for den næste kunstner i rækken.
- »Das unsägliche«: jeg skriver en tekst til dit billede/du illustrerer min tekst (og således videre); her deltog 19 kunstnere.
- »Das Gastmahl«: 17 kunstnere var inviteret til at spise og drikke i fællesskab, lave kunst og læse Platons berømte tekst; resultatet var en række af unika-bøger.
- »Exerzitien«: 18 kunstnere tilbragte en uge sammen i et kloster i total tavshed; de kommunikerede ved at tegne billeder i »Cellebøger« og udveksle disse.

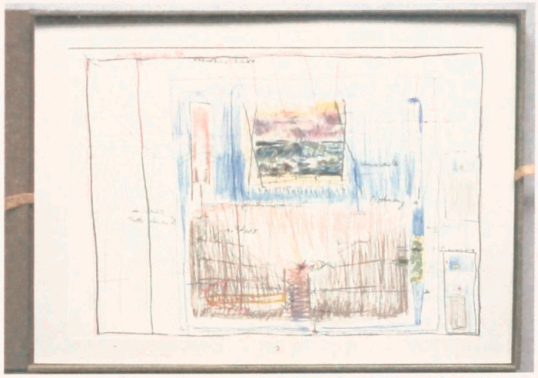

Hartmut Andryczuk er kunstner, forfatter, udgiver og journalist. Han er interesseret i bogkunst-netværk og kunsttidsskrift-netværk og naturligvis også internetplatforme for litteratur og kunst. Med sit hybrid-forlag har han skabt et forum for samtidige eksperimentelle kunstnerbøger, hvor kunstnere som Pierre Garnier, Valeri Scherstjanoi, Wolfgang Müller og mange andre har deltaget i næsten 10 år. Arbejderne opstår ofte under et fælles tema, som for eksempel »Schädlingsbekämpfung« (Skadedyrsbekæmpelse) eller »Der hybride Garten« (Den hybride have), som Hartmut Andryczuk inviterer til. Et vigtigt aspekt i hans udgivelser er fællesproduktioner med andre kunstnere og forfattere som Flores Knistoff eller Felix Martin Furtwängler omfattende forskellige periodika (Unikatmaschine, MMM-DIARIUM eller Hybridenland). De kunstneriske former strækker sig fra tekster, skulpturer, installationer, performances, audio-cd'er til udgivelser, der på en vis måde dokumenterer og fremskriver aktuelle begivenheder.

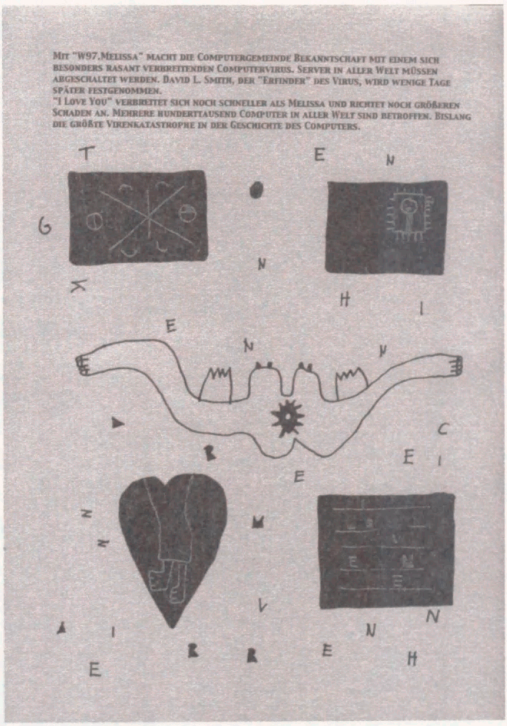

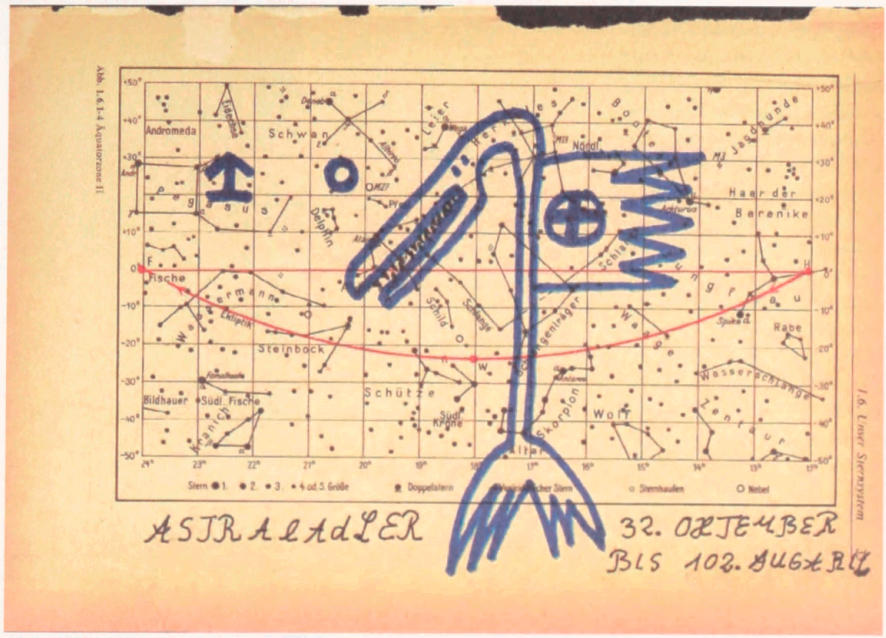
Abb. 1.6.1-4 Äquatorzone II
Andromeda
Schwan
Pegasus
Delphin
Fische
Wassermann
Ekliptik
Steinbock
Bildhauer
Südl. Fische
Schütze
Südl. Krone
Altar
Skorpion
Wolf
Haar der Berenike
Rabe
Wasserschlange
Zentaur
Stern 1. 2. 3. 4 od. 5. Größe
Doppelstern
Sternhaufen
Nebel
1.6. Unser Sternsystem
ASTRALADLER
32. OKTEMBER
BIS 102. AUGABIL

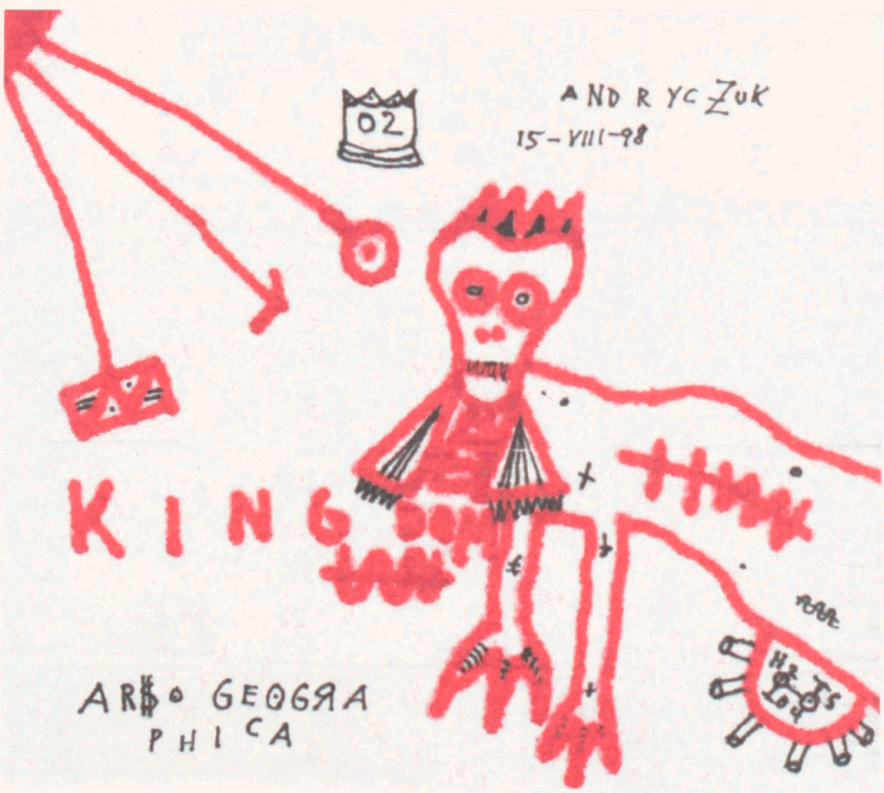
02
ANDRYCZUK
15-VIII-98
KING
ARKO GEOGRA
PHICA

For Uta Schneider er den kunstneriske dialog vigtigere end selvsikre monologer. Hendes kunstneriske koncept hedder samarbejde. *Jeder wusste um was es ging* er resultatet af en sådan kunstnerisk dialog: et samarbejde med maleren Thomas Dahmen. Bogen består af tre dele med temaerne linje, flade og figur. Alle dele blev trykt efter linoleumssnit, træsnit eller kartonstik. Hver del udviklede sig side for side, og papirets transparens påvirkede de optiske sammenhænge ikke kun i opslaget på dobbeltsider. Endelig blev der tilføjet korte håndsatte tekster, trykt i hvidt, for at teksten ikke skulle træde i forgrunden. Tværtimod udgør teksterne noget i retning af kommentarer fra baggrunden. Bogen kan derfor læses som et visuelt essay om iagttagelse. Hvordan påvirker former og figurer hinanden? Hvordan refererer tekst og billede til hinanden? Det er nogle af de spørgsmål, bogen beskæftiger sig med.

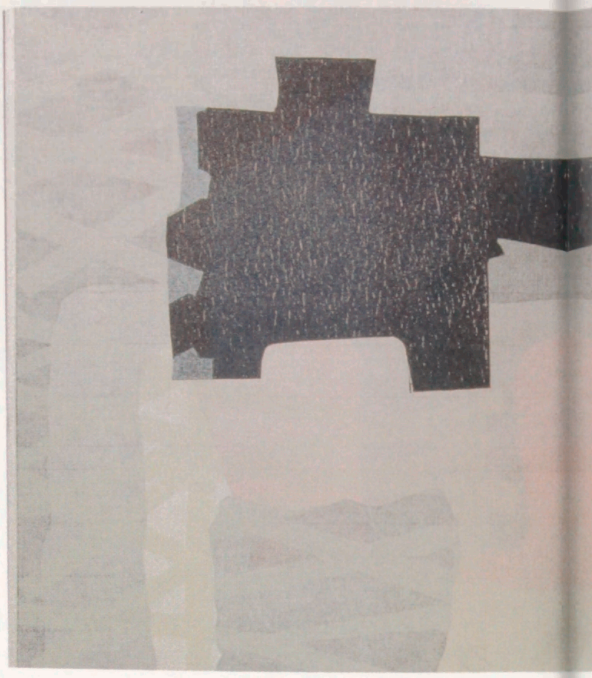

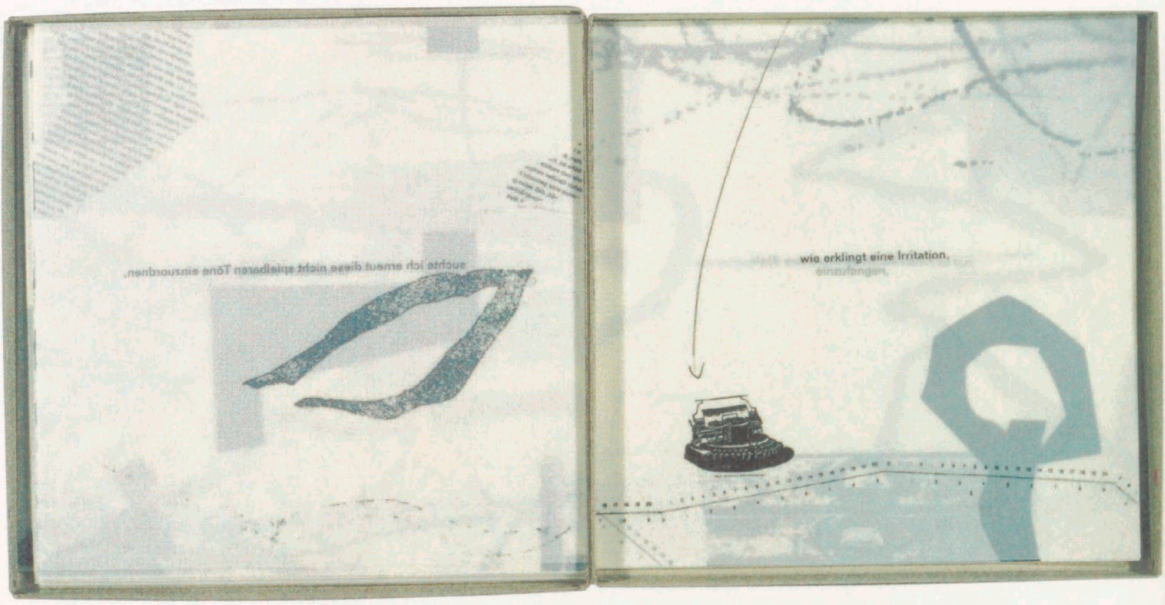

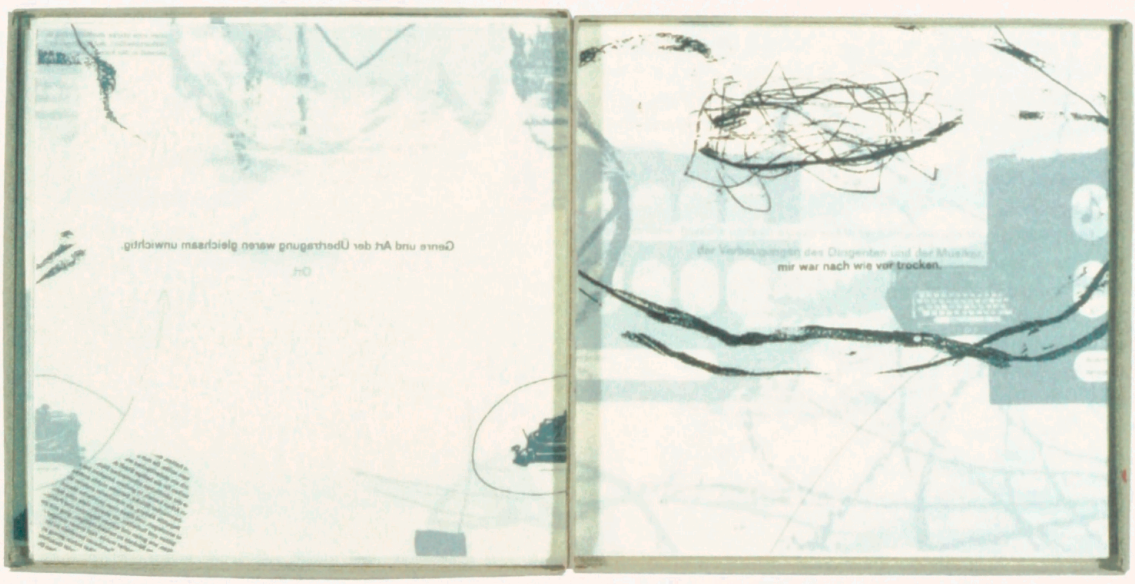
mir war nach wie vor trocken.

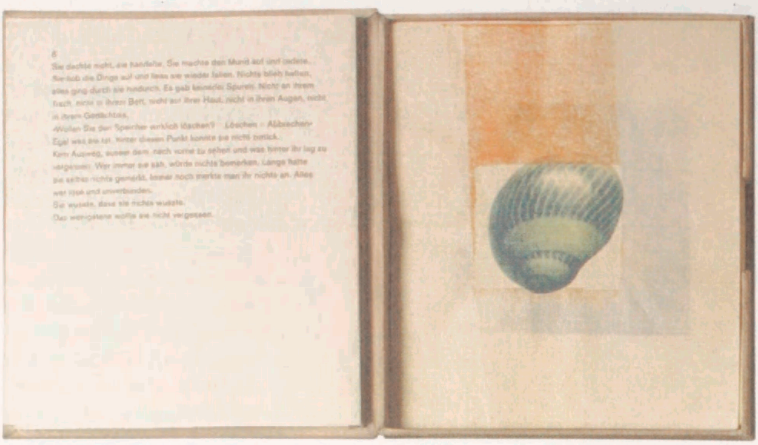

Liegend/Im Fall benytter en tekst af Uwe Warnke, som Uta Schneider også har skabt nogle andre bøger sammen med. Her består teksten af en eneste lang sætning (et særkende for det tyske sprog!). Heraf opstår hele bogens struktur. Sætningen består – fra komma til komma – af 49 dele. Hver af sætningens dele er trykt på midten af et kvadratisk blad af gennemsigtigt papir. De illustrative elementer overlapper derved hinanden fra det ene blad til det andet. Alle 49 blade kan ordnes til ét stort kvadrat af 7 x 7 små kvadrater. På den måde opstår der et stort billede, og teksten kan læses i den rigtige rækkefølge. Så længe bladene ligger i æsken, opstår der interessante billedoverlapninger på grund af det gennemsigtige papir. Desuden har læseren mulighed for at generere sin egen tekst ved at ændre på rækkefølgen.

Et af tyngdepunkterne i Ulrike Stoltz' arbejde ligger i mytologiske temaer og antikken. Fortiden er ikke død og borte, den er tværtimod hele tiden til stede og påvirker os. For Ulrike Stoltz drejer det sig om denne oprindelsens tilstedeværelse. Derudover eksperimenterer hun gerne med usædvanlige materialer.

Medea indeholder et digt af Ulrike Stoltz, som handler om den græske sagnfigur og hendes magiske kræfter. Teksten blev trykt med en laserprinter, billederne blev fremstillet på computer trykt på en nåleprinter med lysægte blæk. Papirstrimlerne blev derefter lamineret og indbundet i form som en palmebladsindbinding. Bogen er et unikum.

Orakelblätter er den syvende af Ulrike Stoltz' *Sibyllinische Bücher*, et projekt der beskæftiger sig med de antikke orakler, sibyller, hvis profetier blev samlet og bevaret i ni bøger. Bogen *Orakelblätter* indeholder en række digte af Ulrike Stoltz om erindring og glemsel. Billederne består af fotografier, trykt med en nåleprinter med lysægte blæk på Joss-papir. Da den består af løse blade, kan disse lægges ud og tolkes på forskellige måder.

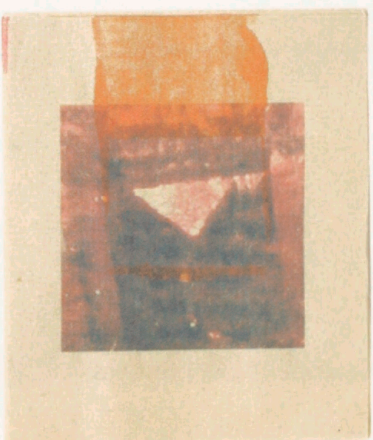

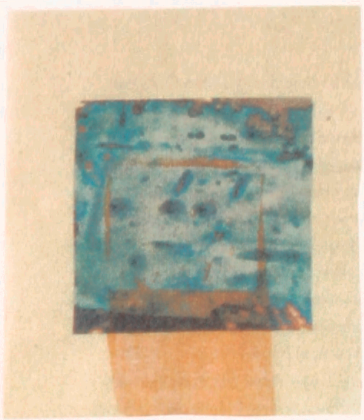

avanti lady mikado

Uta Schneider og Ulrike Stoltz har arbejdet sammen i 15 år, nu under navnet <usus>. Deres sidste projekt hedder »das Boot-Buch-Projekt«. De sammenligner både og bøger, som begge er beholdere og transportmidler. Bogen *boundless* består af syv foldede ark. Hvert ark er et kapitel for sig, som beskæftiger sig med forskellige aspekter af temaet både og bøger. I sammenfoldet form er hvert ark en lille foldemappe, hvis sider man kan bladre i og læse. Når bogen foldes ud, ser man en tegning – skabt i fællesskab af de to kunstnere – som strækker sig over hele fladen. På den anden side ser man fotografier af en båd, der sejler under en bro. Alle syv ark danner tilsammen billedet af hele båden. Både og bøger er begge stærke metaforer, som <usus> vil arbejde videre med.

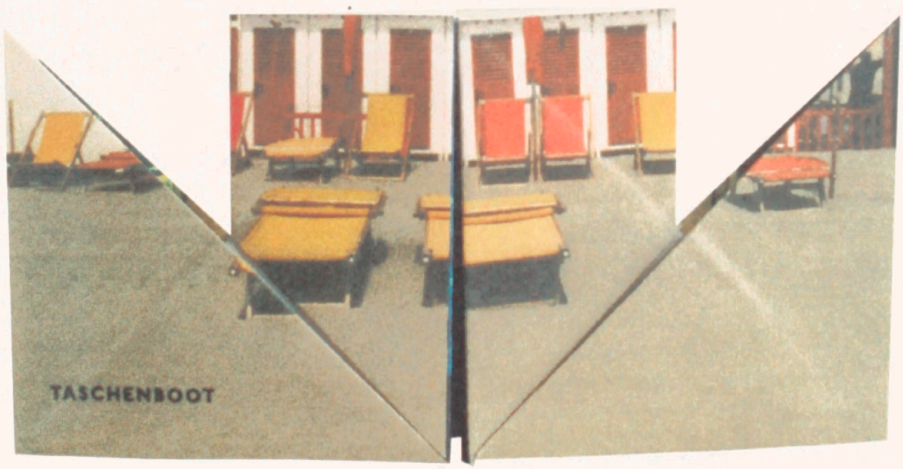
TASCHENBOOT

Til slut skal endnu en gang nævnes de tværfaglige forbindelser, som allerede til dels kunne anes i præsentationen af de enkelte kunstnere. Således udspringer for eksempel de her nævnte bøger *Triumph des Hosenverkäufers* af Veronika Schäpers, *Frau Trude* af Susanne Nickel, *J. Bobrowski: Ebene* af Sabine Golde og *Liegend/Im Fall* af Uta Schneider alle sammen af projekter, der blev sat i gang af Gerlinde Creutzburg fra Neues Kunsthaus Ahrenshoop. Inden for »13 +« er der yderligere tværfaglige forbindelser. For eksempel har Gerhild Ebel, Barbara Fahrner, Sabine Golde, Ulrike Stoltz og Uwe Warnke deltaget i forskellige af Hybriden-Verlags projekter. Ulrike Stoltz har deltaget i nogle projekter fra Frankfurter Edition; Uta Schneider har flere gange samarbejdet med Uwe Warnke; nogle af Gerhild Ebels bøger blev udgivet på Uwe Warnke Verlag. På grund af den konceptionelle tilgang til deres arbejdsmetode trækker nogle af de omtalte bogkunstnere/forlæggere også på kunstnere udefra til enkeltprojekter: CTL-Presse, Édition Despalles, Frankfurter Edition, Hybriden-Verlag, Uwe Warnke Verlag, Uta Schneider. Og endelig arbejder mange af dem allerede parvis eller i små grupper: à 3, Carivari, Édition Despalles, Frankfurter Edition, Fahrner&Fahrner, v. Ketelhodt & Malutzki, <usus>. Det bør også nævnes, at Anja Harms, Ines v. Ketelhodt, Uta Schneider og Ulrike Stoltz igennem 15 år indtil 2001 udgjorde kunstnergruppen Unica T.

Bogen som interdisciplinær form imødekommer tanken om forbindelser på kryds og tværs, altså netværk, men hver ny bog står dog hele tiden i forbindelse med alle de foregående – bøgernes net er det oprindelige, originale: nettenes net.

Oversat af Lise Schmidt Mahler